

The Development of an Iranian-Islamic Life Progress Pattern

D. hosein pour¹, A.R. koushkie jahromi²

H. boudlaie³, A. ehsani boroun⁴

Received:14/Jul/14 accepted:14/sep/2012

داود حسین پور^۱ علیرضا کوشکی جهرمی^۲

حسن بودلایی^۳ علی احسانی برون^۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۴/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۶/۲۴

Abstract

Progress is one of the most important and crucial requisites of modern societies which defines a variety of the economic, political, cultural, and social relations. The question about the criteria and indicators of improvement is investigated from different aspects and viewpoint. In the present study, the authors have first introduced the future study technique as one of the methods of codification of Iranian-Islamic Pattern. Then, based on the proposed method, the life style and humanity developments are proposed as a conceptual model. The final model contains the characteristics of a perfect human from the Islamic view point as well as the Iranian's high content culture. The model was obtained by an initial image processing, using the future study technique and finally analyzing the outlined frameworks by specialists. In addition, the other available models for humanity development are also investigated throughout the analysis and the benefits of the present method rather than others are clarified. The final model contains 6 dimensions (physical and mental health, wealth, religion, generation, society and wisdom), 16 elements and 96 indicators. It defines the complete set of characteristics and capabilities that a perfect man should hold from the view point of the Islamic- Iranian style.

Keywords

Development Islamic- Iranian Progress ModelMNB Humanity, Future Study

1. Assistant Professor of Public Administration, Allameh Tabatabai University (dhp748@gmail.com)

2. PhD student of Public Administration, Allameh Tabatabai University (alirezakoushkie@gmail.com)

3. PhD student of Public Administration, Allameh Tabatabai University (hasanbudlaie@gmail.com)

4. M.A. in Public Administration Allameh Tabatabai University (ali.ehsany@yahoo.com)

چکیده

توسعه و پیشرفت یکی از مهم‌ترین خواسته‌های جوامع مدرن است که صور مختلف از اوضاع اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و انسانی را ترسیم می‌کند. هدف اصلی مطالعه حاضر، شناسایی و تبیین نقشه راه برای تدوین و طراحی الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت با استفاده از فن (تکنیک) آینده‌پژوهی است. روش تحقیق مطالعه حاضر، از نظر هدف، توسعه‌ای و از نظر روش، توصیفی با استفاده از دلفی است. جامعه آماری آن را مدیران و کارکنان بخشهای فرهنگی، اعضای هیئت علمی دانشگاهها و اعضای جامعه روحانیت تشکیل می‌دهند که به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب و تحلیل شده‌اند. همچنین ابزار گردآوری داده‌های این مطالعه، پرسشنامه است که در سه مرحله برای شناسایی و تبیین مؤلفه‌ها و شاخصهای الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت تدوین شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که الگوی نهایی با توجه به روش آینده‌پژوهی دارای شش بُعد (بهداشت جسمی و روانی، ثروت، دین، نسل، جامعه و عقل)، شش مؤلفه و ۹۶ شاخص است. همچنین بیانگر آن است که یک انسان با توجه به الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت، از جنبه‌های مختلف دارای چه ویژگی‌ها و توانمندی‌هایی است.

کلید واژه‌ها

توسعه/پیشرفت، توسعه انسانی، آینده‌پژوهی، الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت.

۱. استادیار گروه مدیریت دولتی دانشگاه علامه طباطبایی dhp748@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری مدیریت دولتی دانشگاه علامه طباطبایی.

alirezakoushkie@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری مدیریت دولتی دانشگاه علامه طباطبایی hasanbudlaie@gmail.com

۴. کارشناس ارشد مدیریت دولتی دانشگاه علامه طباطبایی ali.ehsany@yahoo.com

مقدمه

امروزه تأکید بر سرمایه‌های مادی برای رشد و توسعه به شدت کاهش یافته و در عوض، به سرمایه‌گذاری در نیروی انسانی به عنوان عامل توسعه، توجه بیشتری معطوف شده است (برو، ۱۳۷۰: ۵۳). مهم‌ترین عامل توسعه هر جامعه، افراد آن جامعه‌اند؛ زیرا انسان، هم هدف و هم ابزار توسعه است. این اهمیت وافر موجب شده تا کشورهای جهان و سازمان‌های بین‌المللی توجه خاصی به امر توسعه انسانی داشته باشند و عوامل تأثیرگذار بر آن را شناسایی کنند (چاکراواری، ۲۰۰۳: ۱۵). مفهوم توسعه نیز در حال تحول است و مقوله‌هایی همچون: ارزشهای متعالی، توسعه انسانی و عزت و کرامت انسانی، توسعه سیاسی بر محور ارزش‌ها، رشد عزت نفس فردی و اجتماعی، اصالت‌بخشی به عامل اخلاقی و حتی فرهنگ‌محور بودن تحولات اقتصادی، در متون و منابع توسعه راه یافته است. (برنامه پیشرفت و توسعه ملل متحد، ۲۰۰۱: ۳۵)

در حوزه علم اجتماع نیز الگوهای غالب در علوم انسانی (اثباتی، تفسیری و انتقادی) و در عرصه ایدئولوژی‌ها، مکاتب گوناگون، ادعای پاسخگویی به سؤالات اساسی، مهم و متنوعی را دارند که به کمک درک جهان و پیچیدگی‌های آن می‌آید. اصولاً اینکه انسان را با چه دیدی نگاه کنیم و نظام هستی‌ها را چگونه تفسیر کنیم، در تمام حرکات، آمال، بایدها و نبایدهایمان اثری تام و تمام دارد. (اعرابی، ۱۳۸۷: ۱۲)

مدتی است که اندیشه‌ی مربوط به طراحی الگوی اسلامی-ایرانی توسط مقام معظم رهبری مطرح شده است. نگاهی آسیب‌شناسانه به مبانی و فرایند تدوین برنامه‌های توسعه و پیشرفت همه‌جانبه و در ابعاد دنیوی و اخروی انسان، می‌تواند ما را در یافتن ریشه ناکارآمدی‌های برخی از مکاتب و الگوها مدد رساند. بنابر این، هدف توسعه اسلامی-ایرانی، رسیدن به ارزش‌های متعالی انسان است که در هدف خلقت انسان منظور شده است. با توجه به آنچه بیان شد، ضرورت تبیین ابعاد و محورهای عمده توسعه انسانی که متکی بر فلسفه الهی باشد، محسوس است.

هدف از نگارش مقاله حاضر، در وهله اول معرفی

تکنیک آینده پژوهی به عنوان نقشه راهی برای تدوین الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت است و در مرحله بعد تبیین ابعاد اصلی شاخص‌های توسعه انسانی در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت در پرتو نقد برنامه توسعه انسانی سازمان ملل موسوم به شاخص توسعه انسانی، با بهرمندی از آینده پژوهی است.

بیان مسئله

اسلام دیدگاه خاصی نسبت به مدیریت دارد و مدیریت و حاکمیت را به طور مطلق از آن خداوند می‌داند. در نظام ارزشی و مکتب اسلام، انسان و تمام ابعاد وجودی وی مورد توجه است؛ از آنجا که موضوع اصلی مدیریت، «انسان» است، لذا بحث در خصوص مدیریت، مترتب بر شناخت انسان است. در واقع؛ شناخت انسان از جهاتی پیش‌نیاز مدیریت است (مطهری، ۱۳۸۶: ۵۵). این مهم خود از دغدغه‌های مقام معظم رهبری در بسیاری از بیانات ایشان است. از دیدگاه ایشان: «علوم انسانی و به طور خاص علوم مدیریت، جهت‌دهنده و فکرساز است و مسیر و مقصد حرکت جامعه را تعیین می‌کند» (مروتی، ۱۳۹۰: ۱۰-۱). می‌توان گفت یکی از دلایل مهم تأکید ایشان بر رشته‌های علوم انسانی، به ویژه مدیریت این است که ایران کشوری در حال پیشرفت بوده، الگوی کاملی برای روشن شدن مقصد و مسیر آن لازم است. از آنجا که نظریه‌ها و الگوهای غربی ریشه در بنیان‌های فکری و فلسفی خاص خود داشته که از فضای ارزشی حاکم بر جوامع غربی ناشی می‌شود؛ لذا تبیین بنیانهای فلسفی یک الگوی مدیریتی عقیل و حکیم، نیازمند تفسیری هستی‌شناسانه از انسان است که تمامی ابعاد وجودی انسان را در نظر بگیرد.

فرق عمده این است: «کشور ما و جامعه اسلامی، آن وقتی پیشرفته است که نه فقط دنیای مردم را آباد کند، بلکه آخرت مردم را هم آباد کند» (همان: ۵). از سوی دیگر، کشور ما در قرن معاصر، الگوهای متفاوتی از توسعه را در راستای کار خود قرار داده است که عبارتند از: پهلوی اول و الگوی توسعه آلمانی، پهلوی دوم و الگوی توسعه آمریکایی، شکل‌گیری انقلاب و الگوی سوسیالیستی و مجلس هفتم و الگوی ژاپنی اسلامی (اویسی، ۱۳۸۹: ۳۴). علاوه بر این، طی تحقیقی که در خصوص آسیب‌شناسی برنامه پنج‌ساله سوم و چهارم توسط دانشگاه عالی دفاع

1. Bero

2. Chakravarty

3. UNDP

انسان اسلامی - ایرانی؛

۴. توسعه و تکمیل الگوهای موجود توسعه انسانی و ارائه نمونه جامعی از الگوی جامع پیشرفت انسان اسلامی - ایرانی.

مرور مبانی نظری تحقیق

وجه تمایز توسعه غربی و ایرانی: هر جامعه‌ای بسته به جهان بینی و فرهنگ خود، تعریفی از «سعادت انسان» دارد و توسعه، وقتی توسعه است که به سعادت انسان بینجامد. مسلم است که میان تعریف «سعادت انسان» و تعریف خود «انسان»، رابطه‌ای وثیق در کار است. سعادت انسان بستگی به آن دارد که انسان را چه بدانیم. معنای «انسان» در یک تمدن مبتنی بر مبنای الهی و معنوی با معنای «انسان» در یک تمدن مبتنی بر مبنای مادی و دنیوی فرق می‌کند و بی‌گمان «سعادت انسان» نیز در این دو تمدن، متفاوت خواهد بود. بنابر این، توسعه و الگوی توسعه نیز نمی‌تواند در آنها یکی و یکسان باشد.

انسان محوری بر اساس آموزه‌های قرآنی با انسان محوری در نظریه‌های توسعه اقتصادی دیگر اقتصاددانان، تفاوت جوهری دارد (آقانظری، ۱۳۸۶: ۳۲). از این رو تمایز اساسی این نوع توسعه با تفسیر انسان‌دوستانه از توسعه در ادبیات اقتصادی، این است که در نظام آموزش اسلامی، تمرکز بر توانمندی انسان از نظر علمی، مهارتی و رفتار بر رشد اقتصادی و سرانجام، گسترش انتخاب انسانها در حوزه بخشی از نیازهای طبیعی نیست؛ بلکه همه استعدادها و نیازهای اساسی وی، اعم از نیازهای مادی و معنوی، در حوزه هدفهای آموزش قرار می‌گیرد. در تمایز میان توسعه از نگاه اسلام و نگاه غربی، رضایی و پیروزمند (۱۳۸۶) نیز از جایگزینی هدف قرب الهی به جای بهره اقتصادی به عنوان هدف نهایی فعالیت علمی و فناوری صحبت می‌کنند. (پایا، ۱۳۸۸: ۵۷)

الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت و توسعه انسانی:

اسلام، انسان را موجودی دو بعدی با فطریات و سرشت مشترک و دارای آزادی و اختیار در انتخاب سرنوشت خویش معرفی می‌کند؛ اما مکاتب وجودگرا برای انسان هیچ گونه سرشت مشترکی قائل نیستند و آن را مغایر با آزادی فردی می‌دانند. (صالحی و محرابیان، ۱۳۸۷: ۱۵۰) یکی از مهم‌ترین اهداف تعلیم و تربیت، پرورش

ملی انجام شده، یکی از نواقص عمده این برنامه‌ها، نبود الگوی انجام کار تعیین شده است.

امروزه متأسفانه بسیاری از خبرگان و کارگزاران ما الگوی پیشرفت را الگوهای صرفاً غربی می‌بینند و آنها را دنبال می‌کنند. این مسئله هم خطرناک است و هم غلط؛ چون الگوهای غربی با شرایط خودشان، با مبانی ذهنی خودشان و با اصول خودشان شکل پیدا کرده‌اند؛ به علاوه اینکه، ناموفق هم بوده‌اند. هر چند به ثروت رسیده‌اند، اما بشریت را دچار فاجعه کرده‌اند (علی احمدی، ۱۳۹۰: ۳۰). الگوهای توسعه به معنایی روشن و دقیق، به اعتبار آنکه پاسخگوی نیازهای کاربران، در ظرف و زمینه‌های خاص و مشخص هستند، می‌توانند و باید صورت محلی و بومی بگیرند. بر این اساس، سخن گفتن از بر ساخته‌هایی نظیر الگوی اسلامی - ایرانی توسعه، نه تنها مجاز؛ که مطلوب و ضروری است و کوشش برای بسط و تکمیل این قبیل الگوها وظیفه‌ای مبرم است (پایا، ۱۳۸۸: ۶۵). الگو در این مرحله، به معنای یک نقشه جامع است و بعد از خداوند و قانون اساسی، به عنوان بالاترین سند، قابل استناد است. (علی احمدی، ۱۳۹۰: ۷)

بنابر این، چنانچه علم را جهانی و غیر بومی بدانیم و فناوری را دارای خصلت‌های محلی قلمداد کنیم، می‌توان از امکان به کارگیری وصف اسلامیت در مورد الگوی توسعه علم و فناوری دفاع کرد (خوشنویس، ۱۳۸۷: ۱۲). با توجه به تنوع و تکثر تعاریف، فرایندها، الگوها، مفاهیم، واژه‌ها و ادبیات، نویسندگان به دنبال تبیین بهترین مسیر دستیابی به الگوی جامع پیشرفت اسلامی - ایرانی و اینکه این الگو شامل چه عوامل، ویژگی‌ها، روابط و نتایجی است، بوده‌اند.

اهداف پژوهش

هدف اصلی پژوهش:

تبیین نقشه راه برای تدوین الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت با استفاده از آینده پژوهی.

اهداف فرعی پژوهش:

۱. معرفی نقشه راه برای تدوین الگوی پیشرفت انسان؛
۲. بررسی الگوهای موجود توسعه انسانی و تحلیل این آنها با توجه به مقتضیات، اصول و آرمان‌های ج.ا.ا؛
۳. تبیین ابعاد و شاخص‌هایی از الگوی جامع پیشرفت

توسعه انسانی بر اساس معارف اسلامی زمانی محقق می شود که به تمام ابعاد فردی انسان و اجزای درونی جامعه توجه شود و همه ابعاد و اجزا در سیر اعتدالی و منسجم به سمت مقصد نهایی و سعادت حقیقی در حرکت باشند. از این رو، توسعه انسانی از توسعه اخلاقی، فرهنگی و اقتصادی جدا نیست. استاد مطهری می نویسد: «رشد اسلامی متضمن رشد اخلاقی، اجتماعی و سیاسی است؛ زیرا در اسلام، هم اخلاق هست و هم مسئولیت اجتماعی و هم مسئولیت سیاسی؛ هم رهبری حزبی هست و هم مسئولیت رهبری معنوی» (مطهری، ۱۳۸۶: ۴۷)

سؤال های تحقیق:

سؤال اصلی:

نقشه راه برای تدوین الگوی جامع پیشرفت اسلامی - ایرانی کدام است؟

سؤالات فرعی:

نقشه راه برای تدوین الگوی پیشرفت انسان با توجه به موازین اسلامی و فرهنگ ایرانی کدام است؟
وجه تمایز پیشرفت انسانی با توسعه انسانی در فرهنگها و جوامع دیگر در چیست؟

ابعاد و عواملی که باید در تدوین الگوی جامع پیشرفت انسان اسلامی - ایرانی مورد توجه قرار گیرند کدامند؟

معرفی روش شناسی دستیابی به الگوی مفهومی و نقشه راه الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت: با توجه به شرایط حاکم بر جهان و تأثیر آن بر کشورهای اسلامی به طور عام و ایران به طور خاص، ضرورت دارد تا به این مهم توجه داشت که آنچه در غرب شکست خورده است، در چشمها تازه جلوه نکند و فرهنگ و تمدن غرب، برای جوانان و اندیشمندان ما آرزو و امید نشود. البته دستاوردهای مثبت آنها و تجارب موفق و ناموفقشان می تواند در ترسیم مسیر تمدن سازی اسلامی مناسب باشد، مشروط به آنکه به تفاوت مبادی و مقاصد عنایت داشت و پند آموخت، نه اینکه تقلید صرف کرد. لذا باید با تکیه بر داشته های دینی و گنجینه گرانقدر منابع اسلامی، به الگوسازی اسلامی با روش شناسی خاص آن پرداخت و دانست که عدم توجه به تفاوت های مبانی، با وجود تشابهات ظاهری، ناصواب بوده و از اثربخشی مد نظر می کاهد.

«شخصیت کامل» است. با این حال، مفهوم کمال و ماهیت انسان کامل از جمله موضوعاتی است که از دوران قدیم مورد مناقشه فلاسفه، حکما و عرفا بوده و امروزه مورد توجه روان شناسان است (ایزدی یزدان آبادی، ۱۳۸۵: ۶۰-۴۰). امروزه اکثر مباحث حول انسان و مفاهیم اساسی دیگر مانند علم، واقعیت، شعور عامیانه، تبیین واقعیت و ... در قالب معرفت فلسفی ارائه می شوند، ولی تا زمانی که این مباحث نتوانند در سلسله مراتب معرفتی به سطح پارادایم، علم و در نهایت، الگو وارد شوند، نمی توان به درک تجربی در راستای تغییر مفاهیم و پدیده ها بر اساس ارزش های حاکم بر فلسفه رسید (ایمان، ۱۳۸۷: ۴۶-۲۵). در این بین، الگوهای غالب در علوم انسانی با ترسیم انسان، مدعی ارائه الگوهای خاصی از انسانند. تمامی دیدگاه های متأثر از الگوهای غالب، ادعای الگوهای از انسان را دارند که با خصیصه تجربی و مادی گرایانه توأمند. اما انسان، تحت اراده خداوند - که اساساً غیر مادی است - قرار دارد که درک صحیح از آن اراده، می تواند به ساخت و ساز انسانی و فرهنگ سازی متکی بر رویکرد الهی منجر شود.

با توجه به آنچه بیان شد، ضرورت طرح مبانی معرفت شناختی انسانی در الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت که متکی بر فلسفه الهی باشد، برای معرفی الگوی انسانی ای که از خصیصه آن دنیایی نیز برخوردار باشد، محسوس است. بنابر این، تمرکز این مقاله بر ماهیت و مبانی انسان شناسی الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت است.

انسان ذاتاً در همه دوره های حیات، مختار و آزاد است. این گرایش درونی و فطرت ناب نهفته در وجود آدمی، محرک اصلی و سرآغاز رشد و پیشرفت اوست و انسان را به سوی سعادت حقیقی و مقصد نهایی فرامی خواند. بر این اساس، مفهوم توسعه و نوسازی، معنایی فطری می یابد و پیش از آنکه به جسم انسان بپردازد، به فطرت و روح الهی و سعادت حقیقی او نظر دارد. استاد مطهری در همین باره می نویسد:

«بنا بر تلقی فطری از انسان، انسان موجودی است دارای سرشت الهی، مجهز به فطرت حقیق و حق طلب، حاکم بر خویشتن و آزاد از جبر طبیعت و محیط و جبر سرشت و سرنوشت» (مطهری، ۱۳۸۶: ۴۷).

را به همراه دارند، به همان میزان هم به فرایند تصمیم‌گیری راهبردی و برآوردهای هوشمندانه توجه دارند. واقعیت آن است که آینده‌نگاری نیز همانند بسیاری از دانش‌های جدید، دانشی بین رشته‌ای یا چندرشته‌ای است. (بلیسن^۲ و دیگران، ۱۹۹۹: ۳۵-۱۵؛ مایلز و میچائیل^۳، ۲۰۰۲: ۹۰-۷۷)

در همین خصوص پریکلس^۴ (۲۰۰۴) بیان می‌دارد: «نیازی نیست تا آینده را بشناسیم، کافی است برای آینده آماده شویم». بدین ترتیب است که برنامه‌ریزی راهبردی جایگاه قبلی خود را از دست می‌دهد و مفهوم تفکر راهبردی به عنوان جایگزین، مورد استقبال قرار می‌گیرد (بارک و اسلاختر^۵، ۲۰۰۴: ۵۵-۴۵). برنامه‌ریزی راهبردی نمی‌توانست تصویری بزرگ از آینده را ارائه دهد (مایلز و میچائیل، ۲۰۰۲: ۹۰-۷۷)، اما تفکر راهبردی در این راستا از خلاقیت و ابتکار برای چارچوب‌بندی و تدوین یک منظر یکپارچه یا چشم‌انداز یکپارچه در مورد سرلوحه یک سازمان استفاده می‌کند (بارک و اسلاختر، ۲۰۰۴: ۵۵-۴۵). تفکر راهبردی معمولاً مبتکرانه، تجربی و ساختارشکن است (هاواس^۶، ۲۰۰۳: ۱۲-۸) و سعی دارد تا از آنچه تفکر منطقی و عقلایی به ما اطلاع می‌دهد، فراتر رود (بارک و اسلاختر، ۲۰۰۴: ۵۵-۴۵).

آینده‌نگاری الهی: منابع دینی منبع عظیمی از آینده‌نگاری است؛ چون ماهیت آینده‌نگاری حدسی در مورد آینده است و هیچ کس نسبت به آن محق‌تر و سزاوارتر از مبدع خلق؛ یعنی پروردگار نیست. پس دین، منبع اصلی آینده‌نگاری محسوب می‌شود. در حقیقت؛ بین آینده‌نگاری و دین، ارتباطی وثیق برقرار است. دین و به خصوص قرآن کریم و کلام گوهر بار معصومین (ع) مملو از آینده‌نگاری‌هاست (گودرزی، ۱۳۸۹: ۲۲). تردیدی وجود ندارد که مفاد برخی از آیات قرآن و روایات معصومین (ع) معطوف به آینده است. آموزه‌های مذکور در دو سطح کلان و خرد، که تعاملاتی نیز با یکدیگر دارند، دسته‌بندی می‌شوند:

سطح کلان آینده‌نگاری در ساحت دین: این سطح در دو باور محوری تجلی یافته است:

آینده‌نگاری از جمله مفاهیم نوپایی است که به واسطه نوپا بودنش، مفهومی ساخته و پرداخته نیست و این مفهوم نیز از ناتوانی دانش پیش‌بینی، سیاستگذاری و مدیریت راهبردی در پاسخگویی به چالش‌هایی خاص ظاهر شده است (ناظمی و قدیری، ۱۳۸۵: ۱۰). اما دستیابی به تصویر آینده در زمان‌های گوناگون تابع الگوهای آن زمان است. (همان: ۵)

حال یکی از تأملات مطرح پیرامون آینده‌نگاری، سنجش آن با ترازوی اندیشه دینی است؛ بدین معنا که آیا اصولاً اندیشه دینی چنین مطالعاتی را برمی‌تابد یا نه؟ آیا مشروعیت بخشیدن به این مطالعات با اعتقاد به قضا و قدر یا توکل، قابل جمع است؟ چگونه؟ آیا می‌توان آموزه‌هایی را در متون دینی یافت که مستقیم یا غیر مستقیم دینداران را به این گونه مطالعات برانگیخته و تشویق کرده باشد؟ آیا دین، خود هم آینده‌نگاری کرده است؟ (الویری، ۱۳۸۵: ۶۵). در ادامه بر مبنای این دو پاسخ، به دو مکتب آینده‌نگاری الهی و آینده‌نگاری بشری خواهیم پرداخت.

آینده‌نگاری بشری: فرایند مطالعه و بررسی آینده محتمل از طریق روش‌های علمی متعارف و نامتعارف انجام می‌گیرد. منظور از روش‌های غیر متعارف، روش‌هایی است که آینده‌نگار در آن مطالعه و بررسی آینده را بر اساس یافته‌ها و تجارب شخصی انجام می‌دهد. در این فرایند، مراحل مهمی طی می‌شوند که عبارتند از: شناخت تغییر، نقد و تحلیل آن، ترسیم آینده‌های مختلف و محتمل، ترسیم آینده مطلوب و در نهایت، برنامه‌ریزی و تعیین راهبردهای نیل به آن. این واژه را معادل آینده‌شناسی یا مطالعات آینده نیز استفاده کرده‌اند (بل^۱، ۲۰۱۰: ۶۷). بدین ترتیب، پژوهش در مورد آینده، متفاوت است و هر کس بنا بر الگوی حاکم بر فکرش، ادراکاتی از این دانش یا رشته تحقیقاتی دارد. امروزه برای این دسته از مطالعات، واژگان بسیاری را به کار می‌برند؛ واژگان معلومی همچون: آینده‌پژوهی، آینده‌اندیشی، قلمرو آینده، پیش‌بینی، آینده‌نگاری و آینده‌شناسی. اما هر یک از این واژگان مهم از نظریه‌ها و پیش‌فرض‌های بسیارند و از روش‌هایی خاص بهره می‌برند. (ناظمی و قدیری، ۱۳۸۵: ۱-۵)

رویکردهایی که تفکر در مورد آینده بلندمدت

2. Blind
 3. Ian Miles & Keenan Michael
 4. Pericles
 5. T. Burke & R. Slaughter
 6. Attila Havas

با عنایت به موارد مذکور و از آنجا که الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت دارای دو بُعد بشری (بخش ایرانی الگو) و الهی (بخش اسلامی الگو) است، پژوهشگران آینده پژوهی را به عنوان مناسب ترین روش دستیابی به این الگو تشخیص داده، به عبارتی؛ فن آینده پژوهی را به عنوان نقشه راه تدوین الگوی مفهومی الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت معرفی می کنند. بدین ترتیب که برای تدوین الگوی مفهومی در وهله اول با بهره مندی از متون دینی و اسلامی به دنبال خلق تصویری مطلوب از آینده با توجه به منابع و آموزه های دینی و الهی برمی آیند و سپس برای تأیید صحت آن با شرایط فرهنگی و ارزشی کشور و در مواردی برای سنجش امکان اجرایی شدن و تعیین تقدم و تأخر این تصاویر مطلوب، از فن دلفی استفاده کرده اند.

روش شناسی تحقیق

روش دلفی در عمل مجموعه ای از پرسشنامه ها یا دوره های متوالی به همراه بازخور کنترل شده است که تلاش دارد به یک اتفاق نظر میان گروهی از افراد خبره درباره یک موضوع خاص دست یابد (هسون و مک کنا، ۲۰۰۰: ۱۰۱۵-۱۰۰۸).

انجام دور اول دلفی: دور اول با طراحی الگوی اولیه و ایجاد پرسشنامه ای نیمه استاندارد درباره ویژگی های انسان اسلامی و شرایط مناسب برای تحقق انسان کامل از منظر دین مبین اسلام و با توجه به فرهنگ اصیل ایرانی آغاز شد. با توجه به شش بعد اصلی شناسایی شده و ۱۷ مؤلفه مربوط به آن، شاخصها طراحی شدند. مجموع شاخصها در دور اول دلفی، ۶۸ عدد بود که برای سنجش آنها از طیف هفت گانه لیکرت استفاده شد. در انتهای شاخص های مربوط به هر مؤلفه، محلی برای اضافه کردن شاخص های اضافی در انتهای پرسشنامه و محلی هم برای اضافه کردن مؤلفه ها یا ابعادی دیگر از دیدگاه پاسخگویان در نظر گرفته شد. با جمع آوری ۲۵ پرسشنامه در مرحله اول، کار تحلیل پرسشنامه ها آغاز شد. تعیین میانگین و انحراف معیار، از جمله روشهای توصیف وضعیت پاسخها در این مرحله بود.

نتایج تحلیل در دور اول دلفی، ضرورت حفظ تمامی شاخصها در مرحل، اول را تأیید می کرد. علاوه بر این،

الف) فرجام هستی و اندیشه سرای دیگر؛

ب) فرجام بشر و اندیشه تحقق جامعه آرمانی.

الف) فرجام هستی و اندیشه سرای دیگر: فرجام هستی در فرهنگ قرآنی و فرهنگ عامه مردم، چون معاد، قیامت، رستاخیز، آخرت، روز حشر و مانند آن شناخته می شود. روشن است که این بحث ویژه نه تنها دین اسلام، بلکه تمام ادیان است.

ب) فرجام بشر و اندیشه تحقق جامعه آرمانی: فرجام بشر و جوامع بشری و همچنین تاریخ بشر از موضوعات مورد توجه همه ادیان و همه مکاتب بشری است و اعتقاد به تحقق جامعه آرمانی در فرجام تاریخ، به باوری عمومی نزد همه جهانپان تبدیل شده است. تحقق جامعه موعود بی هیچ تردیدی متعلق به آینده است؛ آینده ای که در آن، بشر فرجامی نیکو خواهد یافت.

سطح خرد آینده نگری در ساحت دین: این سطح

به آینده نزدیک و معین و قابل پیش بینی فرد، گروه و جامعه ارتباط پیدا می کند؛ مانند توصیه به راستگویی، صلّه ارحام، امانتداری و ...

تفاوت های آینده نگری دینی و بشری: مهم ترین

تفاوت های آینده نگری بشری و الهی را در موارد ذیل می توان خلاصه کرد: تفاوت در ماهیت، روش شناسی، آینده نگری، اهداف، روش ها، منابع و فرجام شناسی.

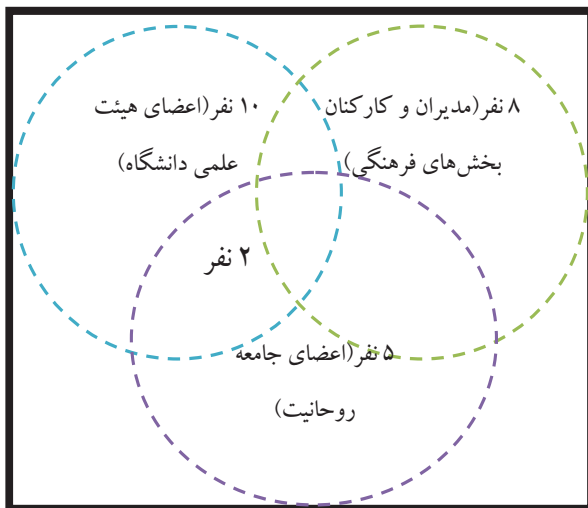
گفتنی است که مقصود از طرح آینده نگری در دو بستر بشری و الهی، به معنای تقابل این دو نیست، بلکه ماهیت متفاوت هر یک باعث می شود که در تقسیم بندی دو بستر مد نظر باشد. لذا این دو، نه معارض یکدیگر، که مقوم همدیگرند و مرتبط با هم (الویری، ۱۳۸۵: ۱۹).

تصویرپردازی از مهم ترین روش های آینده نگری است. در این روش، آینده نگر با تکیه بر دانش و تحلیل خود، آینده را برای دیگران ترسیم می کند. سطح کلان آینده نگری را به دلیل قطعیت در وقوع آن می توان از سنخ تصویرپردازی آینده دانست؛ تصویری از آنچه به هر حال واقع خواهد شد به دست می دهد. ولی سطح خرد آینده نگری، اغلب به صورت گزاره های شرطی است و از وقوع قطعی یک حادثه خبر نمی دهد. بر این اساس، وجهی دیگر از ویژگی های آینده نگری کلان، در بستر دین؛ یعنی قطعیت رخ می دهد که از ویژگی های سلبی متعارف آینده پژوهی مانند حدسی بودن، خطاپذیر بودن و مانند آن به دور است. (همان: ۱۱۳)

شاخص مورد تأیید نهایی قرار گرفته و به علت عدم معرفی شاخصی جدید، به نظر می‌رسد اجماع و اشباع نظری حاصل شده است (پیوست ب).

جامعه و نمونه آماری

افراد انتخاب شده در این پانل بر مبنای نمونه‌گیری غیر احتمالی و از نوع هدفمند انتخاب شدند. در نمونه‌برداری هدفمند به جای کسب اطلاعات از افراد در دسترس، اطلاعات را از افراد خاص به دست می‌آوریم (سکاران، ۱۳۸۸: ۱۶). بدین ترتیب، نمونه آماری از بین کسانی که احساس می‌شد در خصوص موضوع پژوهش، تخصص و دانش کافی دارند، انتخاب شد.

نمودار شماره ۱: اعضای پانل دلفی یافته‌های تحقیق

مقایسه الگوی پیشرفت انسان متناسب با ارزشهای اسلام و فرهنگ ایرانی و الگوها و نظریه‌های موجود سازمان ملل متحد با ساختن ترکیبی تحت عنوان «شاخص توسعه انسانی»، به صورت سالانه سطح و رتبه توسعه کشورهای مختلف را بررسی می‌کند. شاخص توسعه انسانی از سه جنبه:

- طول عمر که بر اساس امید به زندگی در زمان تولد محاسبه می‌شود؛

- دسترسی به آموزش و پرورش که از ترکیب میزان باسوادی بزرگسالان و تعداد مشغولان به تحصیل در سطوح ابتدایی، متوسطه و عالی به دست می‌آید؛
- استاندارد زندگی (کیفیت زندگی) که بر مبنای تولید ناخالص داخلی سرانه بر اساس برابری قدرت خرید دلار

تحلیل سؤالات باز نشان داد که از دیدگاه پاسخگویان، ۲۸ شاخص دیگر (پیوست ب) نیز بر الگوی ارائه شده در خصوص انسان با ویژگی‌های اسلامی - ایرانی تأثیرگذار است و محققان بر آن شدند تا با دسته‌بندی شاخص‌های ارائه شده، چهار مؤلفه ورزش، اوقات فراغت، تأمین غذا و آینده‌نگری را نیز اضافه کنند و تعداد مؤلفه‌ها در دور دوم دلفی به عدد ۲۱ و تعداد شاخص‌ها نیز به عدد ۹۶ رسید.

انجام دور دوم دلفی: فرایندی مشابه مرحله قبل برای تحلیل داده‌های به دست آمده از مرحله پیشین پرسشنامه‌ها مورد استفاده قرار گرفت. در دور دوم، ۲۵ پرسشنامه برای اعضای شرکت‌کننده ارسال و در مجموع، ۲۳ پرسشنامه از اعضای پانل جمع‌آوری و تحلیل شد. نتایج نشان داد که تمامی شاخص‌های طراحی شده در این دور، میانگین لازم را برای حضور در الگوی طراحی شده برای دور سوم به دست آورده‌اند. همچنین نتایج تجزیه و تحلیل انحراف معیار شاخص‌ها در این دور، حاکی از آن بود که در مجموع، میزان پراکندگی پاسخها، کاهش و اجماع میان پاسخگویان افزایش پیدا کرده است. علاوه بر این، با توجه به اینکه پاسخگویان شاخص دیگری را برای حضور در الگو پیشنهاد نکردند، به نظر می‌رسد اشباع نظری نیز تا اندازه کافی حاصل شده است. با وجود این، در دور سوم، مجدداً الگوی طراحی شده از دیدگاه پاسخگویان مورد آزمون قرار گرفت.

انجام دور سوم دلفی: دور سوم دلفی برای دستیابی به دو هدف کلی انجام گرفت. هدف اول، دریافت نظرات صاحب‌نظران و کارشناسان در خصوص الگوی تدوین شده بر مبنای پرسشنامه‌های دور دوم دلفی و تناسب ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های موجود بود. هدف دوم، تعیین اولویت و نیز ضریب اهمیت آن‌ها به ترتیب تمامی ابعاد مؤلفه‌ها و نیز شاخص‌های منتخب از طریق مقایسات زوجی مورد ارزیابی اعضای پانل بود. برای این منظور، جداولی تنظیم شد تا از طریق آن‌ها به ترتیب تمامی ابعاد، مؤلفه‌ها و نیز شاخص‌های منتخب از طریق مقایسات زوجی مورد ارزیابی اعضا قرار گیرد. در این دور، از میان ۲۳ پرسشنامه توزیع شده بین اعضای پانل، ۲۰ پرسشنامه جمع‌آوری شد. نتایج تحلیل در این مرحله نشان می‌دهد که الگوی طراحی شده در مرحله دوم دلفی با ۶ بعد، ۲۶ مؤلفه و ۹۶

در هر کشور محاسبه می شود، تشکیل شده است.

البته تهیه کنندگان شاخص توسعه انسانی با اطمینان واقفند که این شاخص هم نمی تواند «توسعه انسانی» را در همه ابعاد اندازه گیری کند (عباسی نژاد و رفیعی امام، ۱۳۸۵: ۵۴-۳۱).

از آنجا که مقیاس استاندارد توسعه انسانی و شاخص آن، محتوای غنی مفهوم توسعه انسانی را به طور کامل در بر نمی گیرد، به مقیاس رضایت بخش تری نیاز است. معرفی شاخص توسعه انسانی اخلاقی به صورت مفهوم جدیدی است که ابزارهای نو را برای مجسم کردن تغییرات اجتماعی و توسعه برای همه کشورها و برای کشورهای عضو (کشورهای سازمان کنفرانس اسلامی) معرفی می کند. هفت شاخص توسعه در شاخص توسعه انسانی - اخلاقی گنجانده می شوند. با توجه به ویژگی چند بُعدی و پیچیده توسعه انسانی، ترسیم چنین ابعادی لازم به نظر می رسد. شاخص توسعه انسانی - اخلاقی، پنج بُعد به شاخص سه جنبه ای توسعه انسانی اضافه می کند که عبارتند از: ۱. توانمندسازی جنسیت، ۲. تخریب زیست محیطی، ۳. آزادی های مدنی و سیاسی، ۴. ارزش های خانوادگی و ۵. نفوذ مذهبی.

تفاوت های مهم در رتبه بندی های شاخص توسعه انسانی و شاخص توسعه انسانی - اخلاقی، دال بر این نکته اند که شاخص توسعه انسانی - اخلاقی، پیشرفتی در شاخص های موجود رفاه انسانی است. شاخص توسعه انسانی سه عامل عمر طولانی، زندگی سالم، دانش و داشتن استاندارد شایسته ای از زندگی را هسته غیر قابل تبدیل توسعه انسانی اعلام می کنند.

شاخص توسعه انسانی اخلاقی، این هسته را به دو مقوله تقسیم می کند:

الف) مقوله مادی: درآمد، آموزش و سلامت؛

ب) مقوله کیفی: نفوذ مذهب، ارزش های خانوادگی، مشارکت، دموکراسی، آزادی و نگرانی های زیست محیطی. به دلیل مشکلات آماری، «توانمندسازی جنسیت» که از ابعاد افزودنی به شاخص توسعه انسانی است، از این شاخص توسعه انسانی - اخلاقی کنار گذاشته شد. برای حفظ جان، شاخص امید به زندگی؛ برای حفظ عقل، شاخص آموزش؛ برای حفظ ثروت، شاخص درآمد تعدیل شده با نابرابری توزیعی؛ برای حفظ نسل، شاخص های ارزش خانوادگی و انتشار دی اکسید کربن و

برای حفظ دین و ایمان، شاخص دین اتخاذ شده است. اما این الگو نیز به نوبه خود دارای کاستی هایی به شرح ذیل است:

نخست اینکه، آزادی های مدنی و سیاسی در کدام یک از این مقاصد شریعت قرار می گیرند! به نظر می رسد چون این مقاصد با نگاهی فردی به دین و اهداف آن ملاحظه شده است، نمی توانند مقاصد اجتماعی دین را به طور کامل شامل شوند و بدین ترتیب، مشارکت، آزادی، دموکراسی و آزادی های مدنی و سیاسی که در یک نظام مطرح می شوند، در نظر گرفته نشده اند.

مورد دوم درباره شاخص تخریب محیط زیست است که به دلیل نبود آمارهای مربوط به جنگل زدایی، فرسایش خاک و ...، به شاخص انتشار دی اکسید کربن به صورت شاخص جریمه بسنده شده است. آیا این شاخص جریمه کننده که به کشوری پیشرفته با رشد پایدار ممکن است همان میزان نمره اعطا کند که به کشوری غیر صنعتی با سرزمینی خالی از جنگل، بیابانی و با هزار یک مشکل زیست محیطی (به جز انتشار گاز دی اکسید کربن)، می تواند مقیاس مناسب و در خوری برای شاخص انسانی - اخلاقی باشد؟

از انتقادهای وارده به الگوی شاخص توسعه انسانی - اخلاقی، انتخاب «میزان زاد و ولد» به صورت شاخص ارزش های خانوادگی است. اگر فرض کنیم آمار مناسبی برای طلاق و ازدواج وجود نداشته باشد، این مسئله نباید سبب اتخاذ چنین اشتباهی شود؛ زیرا جمعیت فراوان فقیر، بی سواد، بیمار و خانواده های گسترده با این ویژگی ها که با مشکلات، ناهنجاری و فساد مواجهند، نه تنها مورد تأیید اسلام نیستند، بلکه اسلام این وضع را به کفر نزدیک تر می بیند تا به ایمان.

مشکل دیگری که در انتخاب شاخص ها رخ داده، به شاخص دین و ایمان مربوط است. با وجود انتخاب به نسبت خوب سه عامل (نمایان مذهب، نظام حقوقی و دولت)، این پرسش باقی می ماند که تفاوت دین دولتی و دین مردمی با چه عاملی آشکار می شود؟ آیا کشوری مانند عربستان با شاخصه های نمایان نمازهای جمعه و جماعات و دیگر مراسم عبادی باشکوه و نظام حقوقی کاملاً متأثر از مذهب دولتی با گروه های فشار مذهبی نیرومند و قانون اساسی مبتنی بر شریعت که در مقابل دشمنان اسلام قدرت ابراز هویت مستقل ندارد

نتیجه گیری

هدف اصلی مقاله حاضر، تلاش برای ارائه یک نقشه راه برای تدوین عرصه زندگی بر مبنای الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت است. نویسندگان با تقسیم بندی فن آینده پژوهی به دو سطح آینده نگری الهی و آینده نگری بشری و پیوند آن با دو سطح اسلامی بودن و ایرانی بودن الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت، به این نتیجه رسیدند که مناسب ترین راه برای دستیابی به الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت، بهره مندی از شیوه آینده پژوهی است. در ادامه برای هر یک از سطوح آینده نگری (الهی و بشری) فوننی ارائه شد و با توجه به ماهیت موضوع، تصمیم بر آن شد تا در سطح آینده نگری الهی از شیوه تصویرسازی و در سطح آینده نگری بشری از فن دلفی استفاده شود. به عبارتی؛ ابتدا بر اساس مطالعه دقیق منابع دینی، تصویری از آینده مطلوب، ترسیم و سپس این تصویر مطلوب برای تطبیق، اولویت بندی و اضافه کردن موارد متناسب با فرهنگ اصیل ایرانی، در معرض نظر خبرگان قرار گرفت. با عنایت به موارد مطرح شده و با توجه به عیوب الگوهای توسعه انسانی ارائه شده، پژوهشگران به دنبال این بودند تا با استفاده از فن آینده پژوهی، تصویری از انسان کامل و شرایط محقق شدن آن ترسیم کرده، آن را در معرض نظرات عده ای از صاحب نظران حوزه و دانشگاه قرار دهند. پرسشنامه اولیه با شش بعد، ۲۲ مؤلفه و ۶۸ شاخص در اختیار اعضای پانل قرار گرفت و بعد از انجام دور اول دلفی، ضمن تأیید و حفظ تمام شاخص های ارائه شده، چهار مؤلفه و ۲۶ شاخص دیگر نیز بنا به نظر پاسخ دهندگان اضافه شد که این مسئله، حاکی از افزودن مواردی متناسب با فرهنگ ایرانی به الگو بود. به عبارتی؛ الگوی مورد بررسی، بومی یا ایرانیزه شده است. البته در تبیین این الگو، از مؤلفه و ابعاد الگوهای پیشین توسعه انسانی، نظیر شاخص توسعه انسانی مربوط به سازمان ملل و شاخص توسعه انسانی - اخلاقی مربوط به اعضای عضو سازمان کنفرانس اسلامی نیز استفاده شده است. در واقع؛ الگوی به دست آمده، کامل تر و جامع تر از نمونه های پیشین بوده، خلاها و کاستی های آنها را پوشش داده و دارای ویژگی های اسلامی - ایرانی است.

با توجه به ویژگی ها و جامعیت، روش ارائه شده می تواند در سایر حوزه های تدوین الگوی مفهومی الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت، مورد مذاقه قرار گرفته،

و مردمش هم مراسم عبادی خشک و بدون اشک و دعاها پر شور و معنا برگزار می کنند، با کشوری همانند ایران هم ردیفند؟ (همایون و اُتیتی، ۱۳۸۲: ۱۳۴-۱۱۷)

به نظر می رسد با وجود بهبود شاخص های ارائه شده در الگوی اخلاقی توسعه انسانی نسبت به شاخص توسعه انسانی، این الگو نیز با اشکالاتی مواجه است. با توجه به نقد وارده، در همین راستا، محققان در پی تبیین الگویی جامع تر برآمدند.

سال های متمادی تصور عده ای چنین بوده است که نمی توان مادیات و معنویات را در یک ظرف جمع کرد. با این حال، با کنکاش در آموزه های دین مبین اسلام به خوبی متوجه می شویم که اسلام، اصلی ترین راه رسیدن به کمال را از طریق همین زندگی مادی عنوان کرده است. ما برای دستیابی به پیشرفت و توسعه، به علوم و دانشی نیاز داریم که رسیدن به آنها نیازمند قوه ای و رای عقل بشری است تا بتواند کلید درهای متعدد پیش روی انسان را در اختیارش بگذارد. عقل بدون معنویت، جز در سیاهی و تاریکی قدم نخواهد گذاشت؛ همچنان که نتیجه آن هم اکنون نیز در غرب مشخص شده است! (تبریزی، ۱۳۸۹: ۱۷)

اکنون علمای جامعه شناس و اقتصاد با بازتعریف جایگاه انسان در رشد اقتصادی، به دنبال تعریف مجدد توسعه انسانی اند. در این نوع از توسعه، گزینه های مختلف انتخاب برای مردم مطرح و در عین حال، ارزش های انسانی در فرایند توسعه، محترم شمرده می شود. از این مباحث، نتیجه گرفته می شود که انسان ها دو دسته نیاز مهم دارند: نیازهای بقای جسم و نسل و نیازهای تکامل روح که تأمین هر دسته از این نیازها موجب شکوفایی دسته ای از استعدادهای آدمی می شود. فرایند توسعه انسانی دینی درصدد تأمین هر دو دسته از نیازها برای همه انسان هاست. توسعه انسانی پایدار دینی نه تنها به فکر تأمین این دو دسته نیازها برای نسل حاضر است، بلکه به فکر تأمین نیازهای نسل های آینده نیز می باشد (خلیلی تیرتاشی، ۱۳۹۰: ۱۲۵-۱۲۰).

هدف جوامع در فرایند توسعه، برخورداری انسان ها از زندگی با کیفیت خوب است. اما از نظر قرآن، که دعوت کننده به دو عامل «مبدء» و «معاد» است، کیفیت خوب یعنی تأمین گزینه هایی که جامعه را به «حیات طیبه» برساند (نحل، آیه ۹۷).

به عنوان نقشه راه از آن استفاده شود.

منابع

- قرآن کریم.
- آفانطری، حسن (۱۳۸۶)، «توسعه سرمایه انسانی بر اساس آموزه های اسلام و تاثیر آن بر توسعه انسانی»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال هفتم، ش ۲۶.
- اعرابی، سید محمد (۱۳۸۷)، «طرح کلی انسان شناسی»، مجموعه مقالات مدیریت، مبانی روش شناسی و تئوری های مدیریت، جلد اول، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی.
- الویری، محسن (۱۳۸۵)، تأملاتی دینی پیرامون آینده پژوهی، تهران، مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- ای. درو همایون و سعیده اف. اتیتی (۱۳۸۲)، «شاخص توسعه انسانی - اخلاقی کشورهای سازمان کنفرانس اسلامی»، ترجمه ناصر جهانیان، اقتصاد اسلامی، ش ۱۱ (پاییز)، ص ۱۱۷-۱۳۴.
- ایمان، محمدتقی (۱۳۸۷)، «ارزیابی پارادایمی انسان به عنوان عنصر اساسی در طراحی پارادایم الهی»، فصلنامه حوزه و دانشگاه، روش شناسی علوم انسانی، سال چهاردهم، ش ۵۴، (بهار)، ص ۲۵-۴۶.
- ایزدی یزدان آبادی، احمد (۱۳۸۵)، «بررسی تطبیقی آرای حکما و اندیشمندان ایرانی - اسلامی درباره انسان کامل»، خردنامه صدرا، ص ۴۰-۶۰.
- برو، یان راکس (۱۳۷۰)، نظریه های توسعه نیافتگی، جامعه شناسی توسعه، ترجمه مصطفی ازکیا، تهران، توسعه.
- پایا، علی (۱۳۸۸)، «آیا الگوی توسعه ایرانی - اسلامی دست یافتنی است؟»، فصلنامه روش شناسی علوم انسانی، سال پانزدهم، ش ۶۰.
- تبریزی، آیدین (۱۳۸۹)، «توسعه بر مبنای آرمانشهر مهدوی»، روزنامه رسالت، ش ۷۱۵۰ (۱۷ آذرماه)، ص ۱۷.
- خوشنویس، یاسر (۱۳۸۷)، «الگوی اسلامی - ایرانی توسعه علم و فناوری: شاخصه های مفهومی و پرسش های پیش رو»، طرح پژوهشی، تهران، مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.
- خلیلی تیرتاشی، نصرالله (۱۳۹۰)، توسعه انسانی از دیدگاه اسلام، کتابخانه دیجیتالی پروان.
- سکاران، اوما (۱۳۸۸)، روش های تحقیق در مدیریت، ترجمه محمد صائبی و محمود شیرازی، تهران، مؤسسه آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی.
- صالحی، اکبر و زهرا محرابیان (۱۳۸۷)، «بررسی انسان شناسی اسلامی و انسان شناسی وجودگرا و مقایسه آنها»، تربیت اسلامی، دوره سوم، ش ۷ (پاییز و زمستان)، ص ۱۳۹-۱۶۰.
- عباسی نژاد، حسین و علینقی رفیعی امام (۱۳۸۵)، «ارزیابی شاخص توسعه انسانی»، مقاله تحقیقات اقتصادی، ش ۷۲ (فروردین و اردیبهشت)، ص ۵۴-۳۱.
- علی احمدی، علیرضا (۱۳۹۰)، پیش طرح الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت، تهران، تولید دانش.
- گودرزی، غلامرضا (۱۳۸۹)، افق جهانی مدل مدیریت راهبردی موعودگرا، تهران، دانشگاه امام صادق (ع).
- مروتی، مرضیه (۱۳۹۰)، وضعیت علوم انسانی در دانشگاهها از نگاه مقام معظم رهبری، شیراز، دانشگاه شیراز.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۲)، قیام و انقلاب مهدی از دیدگاه فلسفه تاریخ، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶)، یادداشت ها، تهران، صدرا.
- ناظمی، امیر و روح الله قدیری (۱۳۸۵)، آینده نگاری از مفهوم تا اجرا، تهران، مرکز صنایع نوین.
- نهج البلاغه، ترجمه محمدتقی جعفری تبریزی، تهران، فرهنگ اسلامی.
- Bell, W. (2010). "Foundation of Future Studies", New Brunswick.
- Blind; Cuhls k. & H. Grupp (1999). "Current Foresight Activities in Central Europe", Technological Forecasting and Social Change, Vol.60, P.15-35.
- Burke, T. & R. Slaughter (2004). "Long-Term Husing Futures for Australia: Using Foresight to Explor Alternative Visions and Choices", Positioniny Paper. Australian Housing and Urban Research.

- Miles, Ian & Keenan Michael (2003). Over View of Methods Used in Foresight, Technology Foresight for Organizers, Turkey.
- Miles, Ian & Keenan Michael (2002). Practical Guide to Regional Foresight in the United Kingdom, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- UNDP (2001). "Human Development Report", Available at: <http://hdr.undp.org/reports>. Review of Development Economics, 2003, 7(1).
- Chakravarty, S.R. (2003). "A Generalized human Development Index".
- Hasson, F. & S.K. McKenna (2000). "Research Guidelines for the Delphi Survey Technique", Journal of Advanced Nursing, 32(4), P.1008-1015.
- Havas, Attila (2003). "Socio-Economic and Developmental Needs: Focus of Foresight Programmes", Technology foresight for Organizers, P.8-12

پیوست الف)

نمودار ۲: الگوی مفهومی انسان سعادت مند با توجه به آموزه های دین مبین اسلام و فرهنگ غنی ایران

پیوست ب)

جدول ۱: شاخص‌های به کار گرفته شده برای تبیین الگوی جامع پیشرفت انسان اسلامی- ایرانی

مفاهیم	ابعاد	ضریب اهمیت	ترتیب اهمیت	مؤلفه و شاخص‌ها به ترتیب اولویت بعد از انجام عمل دلفی	میانگین مرحله سوم دلفی
	هویت دینی	/۷۱	۱	اصول دین	۶
			۲	التزام به فروع دین، شرکت در مناسک دینی، التزام به احکام شرعی	۵/۹۰۹
	عدالت	/۶۶	۱	دسترسی برابر به خدمات و کالاهای فرهنگی و آموزشی	۵/۹۰۹
			۲	اخلاق عمومی (توجه به خودسازی و عدم ریاکاری و نفاق)	۵/۷۲۷
			۳	دسترسی برابر به فرصت‌ها و موقعیت‌های اجتماعی	۵/۵۴۵
			۴	شایسته‌سالاری و توزیع عادلانه مناصب و موقعیت‌های سیاسی اداری	۵/۳۶۳
			۵	توزیع عادلانه فرصت‌ها، اطلاعات و منابع اقتصادی	۵
	اخلاق	/۵۳۳	۱	حمایت از محرومین	۶
			۲	احساس مسئولیت اجتماعی	۵/۷۲۷
			۳	عدم ارجحیت ارزش‌های مادی بر ارزش‌های معنوی	۵/۳۶۳
	نظم اجتماعی	/۵۱۲	۱	رعایت حقوق شهروندی (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵/۷۲۷
			۲	احترام به مالکیت مادی و معنوی	۵/۳۳۳
			۳	پایبندی به هنجارهای ظاهری در جامعه	۵
			۴	آزادی‌های مشروع و قانونی	۴/۸۱۸
			۵	حفظ حقوق اقلیت‌های قومی و مذهبی	۵/۶۳۶
	کالاهای و خدمات فرهنگی	/۴۸	۱	نشریات و مطبوعات	۵/۷۲۷
			۲	رسانه‌ها (تلویزیون، اینترنت، ماهواره، تلفن همراه)	۵/۷۲۷
			۳	هنر (موسیقی، فیلم، تئاتر، شعر و ادبیات)	۵
			۴	گردشگری (طبیعی، زیارتی، باستانی، علمی و فرهنگی)	۵
	وحدت و انسجام	/۴۴۵	۱	نمادهای دینی مشترک (قرآن، قبله، پیامبر و ...)	۶
			۲	نفی خودباختگی در برابر بیگانگان	۵/۹۰۹
			۳	روحیه تعاون	۵/۵۴۵
			۴	وحدت عمل در برابر دشمن	۵/۵۴۵
			۵	احترام و به رسمیت شناختن تمایزهای فرهنگی، زبانی و قومی و مذهبی	۵

شاخص های سنجش مفهوم عقل (۱۳۰۱)	بصیرت	۳۰۲/	۱	فهم و درک درست و عمیق	۵/۷۲۷
			۲	پرهیز از جمود و تحجر فکری	۵/۵۴۵
			۳	معیار بودن حق نه اشخاص	۵/۲۷۲
	تفکر و تأمل گرایی	۲۹۹/	۱	پرهیز از رفتارهای احساسی و هیجان آنی	۵/۹۰۹
			۲	اندیشه قبل از رفتار و اقدام	۵/۲۷۲
	نقد پذیری	۲۸/	۱	آمادگی برای پذیرش انتقاد	۵/۰۹۰
			۲	پرهیز از تعصب و جزم گرایی	۵
	مهارت های زندگی	۲۷۱/	۱	خود آگاهی	۵/۷۲۷
			۲	آگاهی از حقوق و مسئولیت اجتماعی	۵/۳۳۳
			۳	مشورت پذیری	۵
		۴	ارتباط با خانواده و اقوام و صلح ارحام	۴/۸۱۸	
		۵	تفکر و خلاقیت	۴/۶۳۶	
ورزش	۲۵۸/	۱	ورزش همگانی (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵/۹۰۹	
		۲	تأثیرات روانی و رفتاری و طرفداری از تیم های ورزشی (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵/۲۷۲	
		۳	استفاده از اماکن ورزشی (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵/۰۹۰	
		۴	ورزش قهرمانی (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵	
اوقات فراغت	۲۴۶/	۱	استفاده از فضاها و مراکز فرهنگی و تفریحی (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵/۳۶۳	
		۲	گذران اوقات فراغت در کنار خانواده و دوستان (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵/۱۸۱	
		۳	نحوه گذران اوقات فراغت	۵	
آسیب های اجتماعی	۲۲/	۱	پوشش نا مناسب	۵/۵۴۵	
		۲	تقلید از الگوهای غربی	۵/۲۷۲	
		۳	شیوع موارد فحشا و بزه کاری در جامعه	۵/۰۹۰	
تأمین غذا	۲۱۳/	۱	تولید غذا	۵/۱۰۱	
		۲	تأمین کالری روزانه (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵	
		۳	وابستگی به واردات غذا (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۴۸۶/	
		۴	کمک های غذایی (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۴۷۱/	
محرومیت انسانی	۲۰۴/	۱	فقدان خدمات بهداشتی	۵/۵۴۵	
		۲	کودکان دچار سوء تغذیه	۵/۵۴۵	
		۳	کودکان خیابانی	۵/۲۷۲	
		۴	فقدان آب سالم (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵/۲۷۲	
		۵	نبود سیستم فاضلاب (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵	

(۱۳۱۷) شاخص های سنجش مفهوم بهداشت جسمی و روانی

۵/۲۷۲	رویکرد علمی در حل مسائل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی	۱	۱۸۹/	علم دوستی
۵	منزلت اجتماعی دانش و دانشمند	۲		
۵	استفاده از تجارب علمی	۳		
۵/۲۷۲	به‌کارگیری نخبگان و متفکران	۱		
۵/۲۷۲	حمایت دولتی از نخبگان و متفکران	۲		
۵/۰۹۰	نگرش برنامه‌ای(اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۱	۱۸۱/	آینده نگری
۵/۰۹۰	آینده پژوهی(اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۲		
۶/۱۸۱	گسترش روحیه ابتکار و خلاقیت	۱	۱۷۳/	خلاقیت و نوآوری
۵/۲۷۲	ارزش دانستن ابتکار و نوآوری	۲		
۵/۰۹۰	حمایت و از ابتکارات و نوآوری‌ها	۳		
۵/۷۲۷	مرجعیت علمی(رجوع به متخصصین)	۱	۱۶/	حرفه‌ای گرای
۵/۳۳۳	اعتدال و میانه روی	۲		
۵/۳۳۳	پرهیز از افراط و تفریط	۳		
۵/۰۹۰	نفی تحجر گرایی و روشنفکر مآبی	۴		
۶/۱۸۱	خود باوری	۱	۱۴۷/	استقلال فکری
۵/۷۲۷	پایبندی و احترام به آداب و سنت‌های اسلامی و ایرانی(اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۲		
۵/۵۴۵	احترام به نمادها و الگوها و اسطوره‌های اسلامی ایرانی(اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۳		
۵	میل به پیشرفت ناشی از ایمان	۴		
۵/۳۶۳	ترویج کرسی‌های نظریه پردازی	۱	۱۴۱/	استقلال علمی
۵	اهتمام به توسعه و حمایت از تحقیقات کاربردی	۲		
۴/۹	شناسایی و حمایت از نخبگان علمی	۳		
۵/۰۱۰	سرانه تولید ناخالص داخلی(اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۱	۱۲۶/	استاندارد زندگی
۴/۹	خدمات بهداشتی	۲		
۴/۹	خدمات آموزشی	۳		
۴/۶۳۶	ضریب جینی(اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۴		
۵/۰۹۰	استخدام افراد آسیب پذیر	۱	۱۰۹/	کار آراسته
۵/۷۲۷	کودکان شاغل	۲		
۵/۳۳۳	نرخ بیکاری با سطح تحصیلات بالا	۳		
۵	نرخ استخدام(اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۴		

شاخص‌های سنجش مفهوم ثروت (۱۳۰۷).

۵/۹۰۹	انتقال و نهادینه سازی ارزش ها، باورها و آداب و رسوم (جامعه پذیری)	۱	/۱۰۳	ارزش خانوادگی	شاخص های سنجش مفهوم نسل (۱۸۳)
۵/۲۷۲	نقش عاطفی پدر، مادر و همسر در حمایت و ایجاد آرامش	۲			
۵/۰۹۰	رعایت احترام و ادب متقابل در خانواده	۳			
۵/۰۹۰	نقش انسجام بخشی و وحدت آفرینی والدین در خانواده	۴			
۴/۸۱۸	اطاعت فرزندان از والدین (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۵			
۵/۲۷۲	عدم انتشار گازهای گلخانه ای (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۱	/۰۸۳	محیط زیست	
۵/۰۹۰	حفاظت از محیط زیست	۲			
۵	شرکت در انتخابات (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۳	/۰۴۶	سرمایه اجتماعی	
۵	اعتماد میان فردی	۴			
۴/۹۰	رضایت اجتماعی	۵			
۴/۶۳۶	مشارکت در نهادهای اجتماعی (اضافه شده بعد از مرحله اول دلفی)	۶			